

אמיצות מכל ברבריות:

קולן של נשים יהודיות יוניות ניצולות מחנה הריכוז ראוונסבריק [1]

"אמיצות מכל ברבריות" הוא שמו של אחד הפרקים בספר *מילנה*, שכתבה מרגרט בובר-נוימן על חברתה מילנה ינסקה אותה הכירה במחנה הריכוז ראוונסבריק. שתי הנשים, אסירות פוליטיות, לא יהודיות, הבטיחו זו לזו ש"אם שתיהן תשרודנה עד תום את המלחמה הן תכתובנה יחד על קורותיהן, ואם רק אחת מהן תשרוד, תספר היא את סיפורן המשותף". בובר-נוימן שרדה וכתבה על סיפור חברותן המופלאה (גב הספר). במקום בו החיים מופקרים, חשופים, בלשונו של אגמבן (2003), נבנתה "רעות עמוקה על חיים ועל מוות", כשמה של כותרת אחרת מאותו ספר. אנו מבקשות באמצעות קולן של ניצולות יהודיות יוצאות יוון להצביע על הרשתות החברתיות שעמדו לנשים לעזר דווקא במקום שכל יום נפרמו רשתות אלה בשל תנאי קיום בלתי אפשריים שבהם חברות לרשת גוועו ברעב, מתו ממחלות, נורו, נרצחו או הומתו בתאי הגזים. רשתות אלה נבנו על קשרי זהות אתנית והעניקו לנשים זהות במקום שבו ניטלה מהן הזכות לכל זהות אנושית. המאמר הנכתב מזווית סוציולוגית מבקש לעמוד על השפעתן של חלוקות חברתיות וקיומו של סדר חברתי לפני המלחמה החודר לעולם המחנה; על הבנייתן של רשתות התמיכה במהלך החיים במחנות והשפעתם על עיצובו של עולם החוויה של נשים ניצולות שואה, במהלך המלחמה ולאחריה. מקרה החקר המוצג במאמר זה הן נשים שתחנתן האחרונה במלחמה הייתה מחנה הריכוז ראוונסבריק.

הערות מקדימות על המחקר

מחנה הריכוז ראוונסבריק, שאחרי אושוויץ-בירקנאו היה מחנה הריכוז הגדול ביותר לנשים, ומחנה הריכוז היחיד שנועד לנשים, כמעט ולא נחקר. בחמש השנים הראשונות לאחר שחרורו של המחנה ב-1945, הוצאו קרוב לחמישים פרסומים על ידי אסירות לשעבר בראוונסבריק, בעיקר זיכרונות, אך גם שירים וציורים. אחד מהתיאורים המקיפים ביותר של 'עולם המחנה' - ה-'univers concentrationnaire' - הוצע על-ידי מרגרט בובר-נוימן, ותורגם לשפות רבות, כולל לעברית (בובר-נוימן 1996). על אף שספרה הנו אוטוביוגרפי, הוא מתאר את גורלן של אסירות רבות אחרות, שהשתייכו למגוון של קבוצות וקטגוריות. שני מחקרים שכוונו להיות שיטתיים, מדויקים ומעמיקים אודות ההיסטוריה של המחנה נערכו בשני העשורים שלאחר המלחמה על-ידי אסירות לשעבר: אחד בידי ההיסטוריונית הפולנית ואנדה קידרזינסקה (Kiedrzyńska 1961), והאחר בידי אתנוגרפית צרפתייה, ג'רמין טיליון (Tillion 1947). הניצולה הפולניה אורזולה ווינסקה פרסמה מחקר המתבסס על תשובות לשאלונים שעסקו בחוויה של ראוונסבריק, נשואי המחקר היו בעיקר עמיתיה הקתולים. בעשורים שלאחר מכן נכתבו עוד זיכרונות אישיים רבים, אם כי לעיתים קרובות הם לא פורסמו. רק בשנות ה-90 של המאה העשרים החל המחקר על מחנה זה להתרחב (ראה למשל Morrison 2000).

היעדר המחקר קשור במידה רבה בעובדה שהמחנה היה ממוקם ברפובליקה הדמוקרטית הגרמנית (להלן מזרח גרמניה) עד לאיחוד גרמניה, והארכיונים והמסמכים שנותרו במקום היו סגורים בפני חוקרי המערב. הפרסומים שהופיעו בזמן השלטון הקומוניסטי בגרמניה המזרחית, כמו גם מבנה

ההנצחה, משקפים את אידיאולוגיית המשטר. המחנה וניסיון הנשים הלא-יהודיות סומנו כמייצגים של המאבק הקומוניסטי בפאשיזם. בעקבות ניכוס זיכרון המחנה על ידי מזרח גרמניה הושמט הפרק היהודי של המחנה מההיסטוריוגרפיה ומאתרי הזיכרון של המקום, יחד עם הדרה של קבוצות אחרות כמו הצוענים (Eschebach 2001). הדרה זו באה לידי ביטוי גם באי הכללתן של היהודיות בטקסי הזיכרון שהתקיימו באתר המחנה. בטקס הזיכרון הראשון, שהתקיים ב-1959, הוזמן גבר ישראלי להשתתף בטקס, אך הוא לא הזכיר את האסירות היהודיות. הוא הוזמן כנציג התנועה הסוציאליסטית ודיבר בשם העובדים בישראל. בדבריו שיבחה את מאבקה של גרמניה המזרחית נגד גזענות ואנטישמיות. בשנים שלאחר מכן לא הוזמנו נציגים יהודים או ישראלים לטקס הזיכרון השנתי. רק בשנת 1995 לאחר איחוד גרמניה השתתפה משלחת של נשים שייצגו את ישראל בטקס הזיכרון במחנה. שנה זו מהווה גם את נקודת המפנה בחקר הניצולות היהודיות של המחנה. בתה של מרגרט בובר-נוימן, יהודית בובר אגסי, שהוזמנה לקחת חלק בטקס ואף הייתה בין מארגנות המשלחת, יזמה מחקר על הפרק שנשכח בהיסטוריוגרפיה ובהנצחה של מחנה ראוונסבריק – הנשים היהודיות. יוזמה זו הניבה מפעל מחקרי של למעלה משמונה שנים שהיו שותפות לו סוציולוגיות והיסטוריוניות מישראל ומגרמניה, ואשר מומן על ידי הקרן ישראל גרמניה (GIF). המאמר הנוכחי הוא חלק מפרי עבודה משותפת זו.

סקירה קצרה על המחנה

מחנה הריכוז ראוונסבריק נפתח במאי 1939 כמחנה לאסירות פוליטיות. הוא מוקם מצפון לברלין, ליד העיירה פירסטנברג, ואחר כך במקלנבורג, כיום ברנדנבורג. הוא יועד להכיל עד 3,000 אסירות, כולן ב'Schutzhaft', כלואות לזמן בלתי מוגדר, באופן רשמי למען 'חינוך מחדש'. אולם במהלך שנות קיומו הוא עבר גלגולים רבים ושימש למטרות שונות, כאשר אוכלוסיית השוהים בו משתנה עם השינויים במדיניות ותנאי המלחמה (Dublon-; Saidel 2004; Buber Agassi 2001; Knebel in preparation).

קבוצת הנשים הראשונה שנכלאה במקום הגיעה מליכטנבורג, מחנה נשים קטן ששכן בקרבת מקום. ב-21 במאי 1939 - היום הראשון אשר לגביו קיים רישום - היו במקום 974 אסירות, מתוכן 137 יהודיות. האסירות צוינו לפי הסיבות הרשמיות להיעצרן: הקבוצה הגדולה ביותר של אסירות אז היו חברות 'עדי יהווה', או 'ביבלפורשר' (Bibelforscher), כת נוצרית שהכריזה על היטלר כאנטי-כריסטוס. הקבוצה השנייה הייתה הא-סוציאליות ('Asozialen'), שרכבות מהן עסקו בזנות. הקבוצה הבאה היו אלה שסווגו כפושעות, קבוצה נוספת הייתה מורכבת מאסירות פוליטיות, בעיקר קומוניסטיות או סוציאל-דמוקרטיות, ולבסוף – אלה שנעצרו בעקבות 'Rassenschande', יחסים מיניים אסורים על-פי חוקי הגזע של נירנברג. הקבוצה הגדולה ביותר של נשים יהודיות סווגה אז לקבוצה האחרונה, עם זאת נשים יהודיות סווגו גם כפוליטיות, א-סוציאליות, כחוצות גבול באופן בלתי חוקי, או כ-'Abschiebung', מי שדחפו אותו מעבר לגבול הפולני. בסוף יוני 1939 הגיעה קבוצה גדולה נוספת של אסירות, נשות 'רומה' (צועניות) מאוסטריה המסופחת, עם ילדיהן, ולהן הומצאה קטגוריה נוספת של סיבות למעצר: 'Work-shy Gypsies' ('צועניות שאינן רוצות לעבוד').

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1 בספטמבר 1939, החל להגיע זרם של נשים אסירות מארצות אירופה שונות. רוב הנשים סווגו כאסירות פוליטיות שהשתייכו למגוון של תנועות מחאה. אולם הגיעו גם אלפי נשים שהשתייכו לאוכלוסייה אזרחית פולנית, אוקראינית, רוסית ואף אסירות סובייטיות שסווגו כפוליטיות. לקראת סיום המלחמה, מעל מאה ועשרה אלף, ואולי מעל מאה

וארבעים אלף נשים, נערות וילדים עברו דרך שערי המחנה. הקבוצה הלאומית הגדולה ביותר הייתה של פולניות לא יהודיות. אסירות המחנה סווגו על פי סיבת מעצרן. כל קטגוריה סומנה במשולש בצבע אחר. היהודיות סומנו במשולש צהוב, אליו נוסף משולש שני שיצר את סימן המגן דוד.

האסירות היהודיות בראוונסבריק היו כמעט תמיד מיעוט, כחמישה עשר אחוזים בשנים הראשונות, ורק בתשעת החדשים האחרונים של המחנה הן היו כחמישים אחוזים מהאסירות. המיעוט היחסי שלהן במחנה נובע מכך, שהמדיניות הנאצית שכוונה להפוך את גרמניה 'לנקייה מיהודים', הופעלה גם במדיניות הכליאה. הגרמנים העדיפו לשלוח את היהודים למחנות במזרח, מחוץ לגבולות גרמניה. בשנת 1942 כל האסירות היהודיות במחנה, וכל אלה שהגיעו באותה שנה, נרצחו, הומתו בתאי גזים או הועברו לאושוויץ, וזאת בין היתר, כדי להיענות לגזירתו של הימלר שכל מחנות הריכוז בטרטוריה של הרייך הגרמני יהיו 'judenfrei', ללא יהודים. אולם כבר במרץ 1943 הגיעה קבוצת יהודיות מקטגוריה מיוחדת: מגזע מעורב ('Mischlinge'), או בעלות אזרחות שהגנה עליהן מלהיות באושוויץ, כמו אזרחות תורכית, רומנית, ספרדית או הונגרית (מאפריל 1944 פסקה הגנה זו). הזרם הגדול של אסירות יהודיות החל ב-1944 – הונגריות, יוניות, סלובקיות, ניצולות מחנות עבודה שפורקו, של גטאות פולניים, וכן של מצעדי המוות של אושוויץ המפורקת, שהחלו ב-18 בינואר 1945.

עבודת פרך הייתה ניסיון יומימי של כל אסירי המחנות. בראוונסבריק בשנים 1939-1940 האסירות הועסקו בעיקר בתחזוקת המחנה ובהרחבתו. מקיץ 1940 שימש המחנה כבסיס תעשיית ל-SS ושם יוצרו כל מדי ה-SS. בשכנות היו מפעלים תעשייתיים, כמו זה של סימנס (Siemens) אליהם נשלחו בין היתר גם נשים מראוונסבריק. מאוחר יותר, כאשר כוח העבודה הגברי והמערבי הפך לנדיר, הפך המקום לשוק מרכזי לנשים עובדות עבור התעשייה הגרמנית, ממנו נשלחו אלפי נשים – חלק גדול מהן יהודיות – למחנות עבודה שסונפו לראוונסבריק כמו למשל, מלכוב (Malchow) ונוישטאט-גלווה (Neustadt-Glewe), וגם למחנות עבודה חיצוניים של בוכנוואלד.

במחנה ראוונסבריק, כמו במחנות אחרים, נעשו ניסיונות רפואיים על נשים. כמו כן התקיימה גם השמדה לאורך כל השנים. נשים נורו, הושמדו במשאיות גז, נשים חולות, חלשות ומבוגרות הועברו ל-Uckermark youth camp ושם הומתו באמצעות זריקות רעל או מתו ברעב. החל מראשית 1945 פעלו במחנה תאי גזים. ההשמדה נמשכה גם כאשר התקיים מו"מ בין נציגי הצלב האדום והקונגרס היהודי העולמי לבין הימלר על שחרורן של אסירות. בעקבות מו"מ זה, כ-7,500 אסירות שוחררו מהמחנה ימים ספורים לפני תום המלחמה. יתר האסירות פונו מן המחנה וגורשו צפון-מערבה במה שידוע כמצעדי המוות. ב-29 באפריל 1945 עזבו אחרוני צוות ה-SS את המחנה יחד עם המגורשות בהשארם מאחוריהם כ-2,000 אסירות חולות ותשושות. בין הצועדות ששרדו היו ניצולות יוניות שאת קולן אנו מבקשות להביא במאמר זה.

הערות מקדימות על יהדות יוון

עד ערב מלחמת העולם השנייה מרבית יהודי יוון התגוררו בסלוניקי ובסביבותיה. לכן ההיסטוריה של קהילה זו המובאת בקטע זה היא בעיקרה היסטוריה של יהדות סלוניקי (Bowman 2002; בן, 1985).

תחילתה של הקהילה היהודית בסלוניקי ב-1492 בעקבות גירוש ספרד. אז הגיעו לסלוניקי אלפי משפחות יהודיות, שהחלו לבנות בה מחדש את חייהן. היהודים נתקבלו בזרועות פתוחות על ידי הסולטן הטורקי ששלט בעיר. החופש הדתי והרוחני והאפשרויות הבלתי מוגבלות לפעילות כלכלית הקלו על קליטתם של המגורשים ויצרו תנאים נוחים להעתקת דמותם של החיים הספרדיים. סלוניקי החלה להתפתח במהירות כבירת הקהילות הספרדיות בתפוצות בגלל מעמדה הכלכלי באימפריה העות'ומנית. יהודיה החזיקו במשך שנים בעמדות החשובות ביותר בחייה הכלכליים, החברתיים והתרבותיים של העיר, ואופייה קיבל צביון יהודי ספרדי, בהשפעת תושביה היהודים.

היהודים נהנו מהסטטוס של 'ד'מי', בני חסות שחיו תחת שלטון המוסלמים. כמו קהילות אחרות באזור ים התיכון (למשל, ונציה) הם נהנו מאוטונומיה בחיים הציבוריים של הקהילה. מצב זה נמשך גם כאשר עברה העיר לשלטון יוון, החל מ-1912. הקהילה הייתה קיבוץ מאורגן ובעל משמעת ציבורית והיא חלשה על כל תחומי חייהם של חבריה: הקמה וניהול של מוסדות תרבות וצדקה, בתי ספר, בתי חולים ומרפאות ועוד. הזכויות האוטונומיות של הקהילה היו מוכרות על ידי השלטון העות'ומני ואחרי כן על ידי השלטון היווני. קהילת סלוניקי הגיעה לשיאה בתחילת המאה העשרים, אז היוו היהודים בה את רוב תושבי העיר. אולם עוד לפני שנת 1917 נהרסה התשתית של העיר בשל שריפה ענקית, והחלה הגירה של סוחרים עשירים לצרפת, לקולוניות הבריטיות ולארה"ב. הגירה זו גברה אחרי השריפה ובראשית 1920 נותרו בעיר רק קומץ של סוחרים ויזמים עשירים. מצבה של הקהילה עוד החמיר כאשר בעקבות תבוסתה של יוון בכיבוש 'אסיה הקטנה' גורשו יוונים מתורכיה והוגלו ברובם לאתונה ולסלוניקי. התחרות הכלכלית שהתרחבה בשל כך הוחרפה כאשר הועבר, על פי חוק, יום השוק ליום שבת במקום יום ראשון. האוטונומיה של היהודים נפגעה, כאשר הם נדרשו לערוך שינויים במערכת החינוך שלהם ולכלול יותר שיעורים בשפה היוונית ובהיסטוריה של יוון. בלחץ הנסיבות יותר ויותר מחיצות נשברו בהדרגה בחיי היומיום בין החברה היהודית והחברה היוונית הסובבת. לאחר מלחמת העולם הראשונה הפכה יוון לדמוקרטיה שדתה היא אורתודוקסיה נוצרית. היהודים נהנו מחופש דת ולא היו חייבים להשתתף בשיעורי הדת וכן נהנו מאזרחות מלאה ומזכות בחירה. למרות שהקהילה לא נהנתה מעמדה בכירה כמו בעבר, קשריה עם הסביבה הלא-יהודית, ובמיוחד ברמת היחסים הבינאישיים, היו טובים מאד. הקהילה המשיכה לקיים את מוסדותיה העצמאיים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1939 וכיבוש העיר בידי הגרמנים ב-1941. ערב מלחמת העולם השנייה חיו בסלוניקי ובסביבותיה כ-60,000 יהודים.

באוקטובר 1940 נכנסה יוון למלחמה העולמית, עת פתחה איטליה, בעלת בריתה של גרמניה בהתקפה עליה. צבא יוון הצליח להדוף את האיטלקים, הנחיל להם מפלות באלבניה וכבש כמעט את כל דרומה. כ-13,000 מחייליו היו יהודים. נוכח המפלה האיטלקית הכריזו גם הגרמנים מלחמה על יוון ופלו אליה ב-6.4.1941 דרך יוגוסלביה ובולגריה. הצבא היווני התמוטט נוכח ההתקפה הגרמנית וגם חיל המשלוח הבריטי שנשלח לסייע לה לא הצליח לעצור את הגרמנים, שהשתלטו תוך שבועיים על כל יוון היבשתית. (בן, שם; מולכו ונחמה, 1965).

בבוקר ה-9 באפריל 1941, נכנסו הכוחות הגרמנים לסלוניקי. צעדיהם הראשונים בעיר היו סגירת מערכות העיתונים בעיר, השתלטות על דירות ורכוש יהודים כמו גם על בית החולים העירוני, ומעצר בכירים בקהילה היהודית בעיר. עם זאת, בשנה הראשונה לכיבוש הגרמני לא סבלו היהודים

מסנקציות משמעותיות ואת רובו של סבל הכיבוש – מצוקה כלכלית קשה, רעב, מחלות, כיבוש זר ומלחמה עולמית מתמשכת - עברו במשותף עם כלל תושבי העיר.

כך מתוארים ימים קשים אלה בעדויות הניצולות:

כשהגרמנים נכנסו כבר היה רעב גדול, היו מתים מאות ברחוב כל יום. ותארי [לך] מי שלא היה לו כסף או זהב לבזבז בשביל לקנות מזון אז היה מת מרעב. היו מתים 250 איש ברחובות כל יום. הכול היה אז. בשנים הקשות של המלחמה יש גם קור גדול וגם רעב. היו מתים. לא היו סוסים יותר. מישהו היה מת, מי היה מביא אותו לבית הקברות? לא היו סוסים, לא היו אוטומובילים, לא היה שום דבר. זה מלחמה, אנחנו הרגשנו את המלחמה העולמית. (פרידה)

בהתחלה לא היינו מוגבלים בתנועה. בהתחלה זה היה אותן צרות בשביל הנוצרים והיהודים. מה עשו? לקחו את הטרגוניסטורים, את מקלטי הרדיו, ובבתים של היהודים איפה שהיו כל האמצעים, כל הנוחיות, הכניסו לנו קצינים גרמנים. בבית שלנו בכל קומה היה גרמני. (פרידה)

הצעד המשמעותי הראשון נגד היהודים היה ב-11 ביולי 1942, בצהרי שבת, כאשר ניתנה פקודת כינוס בכיכר העיר לכל היהודים לצורך רישום וגיוסם לעבודה עבור המאמץ המלחמתי. כינוס זה לווה בהתעללויות ובהשפלות קשות. המגויסים נשלחו לעבוד בעבודות פרך בתנאים קשים ביותר, ושוחררו רק לאחר מספר חודשים, תמורת פדיון של הקהילה (שני מילאירדים וחצי דראכמות).

ב-6 בפברואר 1943, הגיעו נציגי שלטון הרייך הגרמני לסלונקי וחייבו את כינוסם של היהודים בגטו ואת ענידת הטלאי הצהוב. על יהודי העיר נאסר השימוש בתחבורה ציבורית, נאסרה נוכחות במקומות ציבוריים ובאירועים ציבוריים עם חשכה. הרב הראשי קורץ מונה על ידי הגרמנים כנשיא הקהילה, וחויב להנהיג את הגטו כאזור אוטונומי לכאורה, עם מועצה ומליציה יהודית (Juden-Ordnungspolizei). האזרחים היהודים נדרשו לדווח על כל רכושם.

[בהתחלה] לא היה לנו טלאי צהוב. בפברואר '43 יצא החוק האוסר על היהודים לצאת מהבית, הדביקו לנו איזה סימון על הדלת, וכולנו היינו צריכים לשים גם כן את הטלאי הצהוב, וסגרו את החנויות ונאסר עלינו להוציא כסף מהבנק. בחודש אחד נעשה הכול. (פרידה)

ביום ראשון, ה-14 למרץ, כונסו כלואי הגטו בבית הכנסת שבפרבר הירש כדי לשמוע על נסיעתם לקרקוב שבפולין, שם כביכול יתחילו חיים חדשים. לכל משפחה הותר לקחת את ההכרחי ביותר, ונאסר לקחת זהב או תכשיטים.

גירוש היהודים מיוון החל מיד במשלוח של 2,800 איש שנשלחו לאושוויץ ולבירקנאו בכ-40 קרונות-בקר. מאז כל יומיים-שלושה יצא משלוח נוסף, ולאחריו הובאו מחדש תושבים למחנה המעבר בברון הירש, משם לקרונות, וכך הלאה. במשך 12 הימים הראשונים שולחו מסלונקי למחנות 12,800 נפש. לאחר משלוח היהודים היוונים שולחו גם היהודים תושבי יוון בעלי נתינויות זרות. הטרגנספורט האחרון, 19 במספר, יצא מסלונקי ב-10.8.1943, כחמישה חודשים לאחר

התחלת הגירוש (בן, שם: 44). 48,533 יהודים נספו במחנות, מהם 37,386 הומתו בתאי הגזים מייד עם הגיעם למחנות. מהנותרים, רבים מתו ברעב, בקור, במחלות או כתוצאה מעינויים.

רשת נשים יווניות

על קיומה של רשת נשים יוונית שהחלה דרכה באושוויץ, דרך ראוונסבריק והמשיכה להתקיים גם אחר המלחמה למדנו מעדויות שנאספו במהלך המחקר ומספר הזיכרונות של ברי נחמיאס, מניצולות הקבוצה (נחמיאס 1991). מהעדויות לא ניתן ללמוד על קיומה של קבוצה יוונית מלוכדת בעלת גבולות תחומים וברורים, כמו למשל קבוצת ה'צנרשאפט' שנחקרה על ידי יהודית באומל (Baumel Tydor 1995). לכן נראה שהמושג הסוציולוגי של רשת חברתית בלתי פורמלית הולם את המבנה העמום של הקבוצה היוונית. המאפיין רשת חברתית בלתי פורמלית שהיא בעלת גבולות נזילים, המתקיימת במרחב מסוים והמבוססת על יחסי חליפין הדדיים של טובין, שירותים ותמיכה מוסרית ורגשית ועזרה הדדית ללא התחשבנויות. המושג יעיל לתיאור מצבים חברתיים בהם נצפו יחסי חליפין בלתי ממוסדים. הרשת החברתית נמצאת בתהליך מתמיד של בנייה הן אישית והן קולקטיבית (Rosas 2001).

בדומה לקבוצות אחרות, ניתן לעמוד מתוך העדויות על מאפיינים מרכזיים של רשתות חברתיות לעזרה הדדית הבאים לידי ביטוי באופנים השונים של הישרדות וקיום, תמיכה והצלה, בהתמודדות עם הקשיים היומיומיים במחנות (Davidson 1984) (Baumel Tydor 1995; Baumel 1999). החוט המקשר בין חברות הקבוצה הנדונה הוא המוצא המשותף של הנשים: כולן באו מיוון ובעיקר מסלוניקי. מוצא משותף - לאומי, תרבותי או חינוכי היה אחד מהמאפיינים המרכזיים של התגבשות רשתות התמיכה במחנות וניכר שהקבוצה היוונית הייתה חלק ממגמה זו, ולא סימנה תופעה חריגה או בולטת (Baumel Tydor, 1995). יחד עם זאת, באמצעות הסיפור של היווניות ניתן לעמוד על נזילותן של המושג אתניות, ולהבין את היותו תופעה המתהווה, צומחת ומשתנה בהגדרה ובזהות של קבוצות חברתיות (הרצוג 1986). קיומו של המימד האתני כנוכח מרכזי בסיפורי הניצולות בכלל והיווניות בפרט מאפשר לבחון את הגבולות החברתיים אותם הוא מסמן ואת משמעותם - כלפי חוץ ופנים כאחד. בו בזמן נוכחותו היא עדות מעניינת לשילוב שבין קריסה של סדרים, ידיעות והגיונות תרבותיים קודמים ומוכרים מחד לבין המשכיותם ונוכחותם של מנגנונים וגבולות המסמנים אותם.

תיאור הקבוצה

סיפורה של הרשת היוונית עליה דיווחו ניצולות ראוונסבריק מתחיל באושוויץ, ומתרכז בעיקר סביב חלק במחנה שנקרא 'קנדה', וסביב העבודה בו. לעובדים בחלק זה קראו 'קומנדו קנדה'. תפקידם היה למיין את כל הרכוש וחפצי היהודים שהוחרמו על ידי הנאצים. לאחר המיין הוכנו חבילות שנשלחו לברלין לצורכי האוכלוסייה הגרמנית (נחמיאס 1991: 124-125). מסיפורי הנשים ניתן לאפיין את הרשת במספר קווים כלליים. ראשית, הרשת היוונית כללה בעיקר נשים שהגיעו מסלוניקי ומסביבתה. הטרנספורטים שהגיעו מיוון יצרו את התשתית הראשונית למפגש על בסיס מוצא, וכיוון שאלה מסלוניקי הגיעו בפרק זמן יחסית קצר, ככל הנראה הגיעו רוב הנשים למחנות באותה תקופה. נטייתן הראשונית של האסירות להתחבר אל הדומות להן, נמשכה גם כשאלה שהגיעו יותר מאוחר הצטרפו אל 'הוותיקות'. כפי שהן העידו:

בזמן שהוא עבדנו חמש מאות בנות ביום, ושלוש מאות בנות בלילה. יחד איתנו באותו מקום עבדו גם גברים. הבנות היו ביחד והתחלקו אינסטינקטיבית לקבוצות שייכות לפי מדינת המוצא, כי הרגישו שיש ביניהן דברים משותפים, ובמיוחד השפה. באופן טבעי עבדתי על יד היווניות שלקחו אותי לעבוד איתן מן הרגע הראשון (נחמיאס, 1991: 131).

כשנכנסתי [לבלוק] הסתחררתי מהצרחות של הבנות שראיתי. כולן היו לבושות ומצבן היה טוב. נראה היה שלא חסר להן מזון. ממקום מסוים שמעתי יוונית וספרדית, ומיד ללא מחשבה פניתי לכיוון השפה המוכרת. "בנות, אתן יוניות. מה קורה כאן?" שאלתי. "כן, יוניות מסלוניקי... ואנחנו בערך ארבעים. גם את יונויה? מאיפה? מתי הגעת?" הן התחילו לשאול אותי אחת אחרי השניה על חדשות מיוון בגעגועים, מכיוון שהן היו כבר שנה שלמה באושוויץ... (נחמיאס, 1991: 123-124)

השפה הייתה נקודת הפתיחה ליצירת הקשר לקבוצה, חילופי מידע היו שלב שני, ובעקבות זאת באו התמיכה והעזרה:

(...) בהדרגה, תוך כדי החלפת בגדים התחלתי להרגיש נוח יותר, כאילו הבגדים מגינים איכשהו על הגוף הרזה והמיוסר שלי. הדבר היחיד שהיה נורא היו הנעליים, שלא יכולתי לעשות בהן צעד אחד. היווניות ניחמו אותי ואמרו לי להתאזר בסבלנות עד שייקחו אותנו לעבודה, ושם אמצא נעליים טובות יותר. לכולן ללא יוצא מן הכלל היו מגפיים קצרים טובים להליכה וזה די הרשים אותי. (נחמיאס, 1991: 123-124)

לא שמעתי את הצלצול השני ושתי יווניות דחפו אותי כבר ל'אפל'. הן היו שם כבר שנה, מ-1943, והגיעו מסלוניקי. רציתי לחייך לאחת הבחורות ושאלתי אותה ביוונית לשמה, ועל מה שמתרחש במקום. "אל תדברי עכשיו, היכנסי לטורים עם כולן עד שיספרו אותנו, אח"כ אני אספר לך הכול" היא אומרת לי. (נחמיאס 1991: 81).

השפה שקישרה בין הנשים בולטת וחשובה במיוחד אל מול קשיי השפה (הגרמנית) שנתקלו בהן הנשים עם הגיען למחנות. בזיכרונות הניצולות השפה מגלמת גם את תחושת הזרות (וראה דיון בהמשך).

גבולותיה של הרשת היו נזילים וכן גם הרכבה החברתית. לעתים מדווחות המרואיינות על הקבוצה ככוללת נשים וגברים שעבדו בקומנדו קנדה בפרקי זמן שונים ולעתים רק הנשים מוגדרות כחלק מהקבוצה. כך למשל:

בצהריים, בזמן האוכל כל הקבוצה היוונית, נשים וגברים, אכלנו ביחד מן השימורים שמצאנו בין הערמות. כל מה שמצאנו נתנו לשריקה הבריאה – להכין את התפריט של כולנו... (נחמיאס, 1991: 112)

הניצולות מדברות על 'הקבוצה היוונית' כמי ששימשה להן קבוצת התייחסות ושייכות, אך בו בזמן, בסיפורים על אירועים מיוחדים הן מתייחסות בדרך כלל לשייכים שלוש נשים ספציפיות, שכנראה היו איתן בקשר קרוב יותר. הרושם שנוצר אם כן מהסיפורים הוא של רשת מקיפה של נשים יווניות, שעבדו וחיו ביחד והיו בקשר של תמיכה וקיום יומיומי, אולם בתוך הרשת לא כולן היו קשורות לכולן, אלא הנשים התחברו ביניהן לקבוצות קטנות ומצומצמות יותר.

אני הייתי עם בלה גרוטה ועם סטלה זאת שנהרגה באמריקה, ופרידה – תמיד הייתי עם פרידה שמה. וסוזי ... אני הייתי מוזלמנית... שום דבר לא היה לי טוב. בלה הזאת הייתה חברה טובה מאוד... היא הצילה אותי גם ... היה לה איזה אומץ, הייתה הולכת לגנוב במטבח. חתיכה כרוב, חתיכה לחם. הם הצילו אותי, אסטלה ובלה... (אסתר)ה)

הרשת כללה גם קשרים מחוץ ל'קומנדו קנדה' – עם אסירות אחרות, בעיקר אחיות, קרובות משפחה או חברות אחרות שלא הגיעו לעבודה בקנדה, עם אסירים גברים, ועם יוונים בעלי תפקידים במחנה. כאשר הגברים היוונים במחנה מתכננים מרד, השייכות לקבוצת מוצא זו הופכת את הנשים לשותפות לסוד, לבעלות ברית נאמנות ולמושא של הצלה שאפשר לסמוך עליהן.

בזמן האוכל, תוך כדי ישיבה על הקרקע, שריקה הוציאה נייר מתוך חזייתה ואמרה לנו בקול נמוך: "בנות, היזהרו, מה שתשמעו ממני שלא תספרו, כי אם כן אנחנו אבודות. היא אמרה שהנייר נכתב על ידי בן דודה, מי שעבד בקרמטוריום שממולנו: "בת דודתי היקרה שריקה, ראיתי אותך מרחוק וזיהיתי אותך... אני מתאר לעצמי ששם אתן הרבה יווניות, כמו שיש הרבה יוונים מסביבי. אני רוצה להודיע לכולכן משהו שתשמרו בסוד. דעו שבעוד יומיים, שלושה, כאן בקרמטוריום אנחנו מכינים מהפכה נגד הגרמנים. היו מוכנות והיזהרו בנות. יכול להיות שיתמזל מזלנו ונצליח, ונוכל לבוא ולהציל אתכן, כך שכולנו נצא מן הגהנום הזה (נחמיאס, 1991: 155).

בתוך קבוצת הנשים לא ניתן להצביע על קיומה של הנהגה בולטת, אך ניתן אולי להצביע מהסיפורים על נשים דומיננטיות יותר בקבוצה; פרידה קובו מוזכרת לא אחת בשל שליטתה בשפה הגרמנית שהקנתה לה יתרון והפכה אותה במידה מסוימת למייצגת בדיאלוג עם הסביבה; דייזי מוזכרת בשל תפקידה כ'בלוקובה', ובלה גרוטה בשל גילה המבוגר יחסית והתפקיד האימהי שמילאה. עם זאת, נשים אלה אינן מצוינות באופן גורף כמנהיגות של הקבוצה, לפחות לא בתקופת המחנה.

כמו במחקרים אחרים העידו הניצולות על חשיבותה של הרשת הקבוצתית בעזרה הדדית, בהישרדות ובהצלה כמו גם במתן מידע ותמיכה רגשית. במקרים רבים ייחסו הנשים לקרבת המוצא את המקור או הסיבה לתמיכה. "כל אחת רצתה להציל את עצמה, אבל אנחנו עזרנו אחת לשנייה." (איבונה). "בצהרים, בזמן האוכל כל הקבוצה היוונית, נשים וגברים, אכלנו יחד מן השימורים שמצאנו בין הערמות" (נחמיאס, 1991: 133). בסיפור מפורט של ניצולה אשר נרדמה בעת ביקור של האונטרשארפיהרר גרובר, מספרת ברי נחמיאס כיצד יווניה שהבינה שהיא נרדמה הצילה אותה, על ידי לחישה ביוונית שהסבירה לה מה עליה לעשות (שם, עמ' 136).

ההיאחזות ברשתות של חברות כמקור תמיכה וביטחון מתבהרת יפה בסיפור של ברי נחמיאס. היא הייתה ב'האוס קומנדו' שתנאיו היו גרועים ביותר:

למחרת בבוקר כשיצאנו לעבודת 'האוס קומנדו' מצאתי עצמי בחמישייה שלי, ליד בחורה חדשה מסלוניקי ושמה ז'אן שלום. רעדתי מקור ויני היו מאובנות כבול עץ. מרוב קור לא הייתה לי תחושה בידיים. נשפתי מפי על מנת לחמם אותן, אבל – כלום! "מה את עושה" אומרת לי ז'אן, "את יונוייה?" "כן", "גם את יונוייה?" "אוי מסכנה איזה ידיים יש לך, הן רועדות מן הקור. תני לי אותן כאן, שימי את שתיהן בתוך הכפפה הזו". ומיד הסירה כפפה אחת מידיה. האם זה ייתכן? לא ציפיתי לזה. הסתכלתי עליה. לא יאומן שעדיין יש פה בני אדם, אמרתי. כפפה זו היוותה בשבילי ליטוף אנושי חמים שהקיף וחימם את נפשי ואת גופי בלהבה (נחמיאס, 1991: 89)

העבודה ב'קומנדו קנדה' סיפקה תנאי קיום טובים, יחסית לתנאים במקומות אחרים - שפע של מזון ודברי לבוש טובים שהגיעו מהמשלוחים. העושר במלאי של מזון, בגדים ומוצרים שונים שנחשבו למותרות, אפשרו קיום פיזי סביר של הנשים (ויתכן שהקלו על אפשרויות התמיכה).

נכנסתי אט אט לתוך ההוויה שבה היו שרריות חברותי היווניות כבר שנה ויותר. הבנות הכריחו אותי לאכול היטב כדי להתאושש. אכלנו מכל המזון שהיה בשפע, והגיע ברכבת היהודים בערב הקודם. אמרו לי להחליף מהר ככל האפשר את נעלי, כדי שאוכל ללכת. הן הסבירו לי את המצב החדש באהדה רבה ובטוב לב. מדי יום, כשהגענו לעבודה אמרו לי להוריד ולתלות במקום כלשהו את מדי הפסים ואת המטפחת האדומה כדי לשוב וללבוש אותם אחר הצהריים, בחזרה לבלוק 1 בזמן העבודה הייתה לנו הזכות ללבוש כל בגד חם שרצינו: סוודר, מכנסים, מעיל, שמלה וכו'. (נחמיאס, 1991: 128)

תנאים אלו הקנו גם עמדה של יתרון יחסי בתוך המחנה. ראשית, הם אפשרו לנשים לסייע לחברותיהן שלא עבדו ב'קומנדו קנדה'. מסיפורי הנשים עולה כי מדובר בעיקר בעזרה לאחיות, קרובות משפחה אחרות או חברות מעיר הולדתן. סיפורים אלה של הברחת ציוד שהייתה אסורה ומסוכנת, חושפים מימד נוסף של עזרה הדדית וסיוע. הם מעידים על קיומם של קשרים עם יוניות נוספות, גם מחוץ לגדרות של 'קומנדו קנדה', ומלמדים שוב על נזילותה של הרשת. בנוסף, הם גם סיפקו להם קלף מעמדי חשוב בהתנהלות במחנה, כלפי האסירות אך בעיקר כלפי הסוהרות.

לאחר העבודה, אחר הצהריים, לפני שהתחלנו לצאת רחוצות ונקיות נאלצנו ללבוש שוב את מדי הפסים כדי לעבור את ה'קונטרול'. פחד הגרמנים היה שלא ניקח למחנה דבר מכל מה שבאנו איתו במגע ... לאט לאט הבנתי איך מתנהלים הדברים בזמן ה'קונטרול'; כמעט כולם, כשערכו חיפוש על גופנו, ניסו להעלים עין ופעמים רבות תפסו דברים שניסינו להעביר, אבל אף אחת לא הלשינה. כך ניתן להסביר איך בבלוק 1 היו לנו מצעי מיטה משובחים, פיג'מות, כותנות ושמיכות פוך ... בערב, מחוץ לבלוק מספר 1 התאסף כמעט כל המחנה, 'בלוקובות', קאפו מכל הקומנדו, 'שטובובות', כדי לקנות מאיתנו את מה שגנבנו אנחנו והבאנו מ'קנדה'. שם התנהל מסחר בהיקף ללא תקדים. סיגריות, זהב, מזון וכסף – הכול הוצע למכירה. אם הלחם בלאגר היה מטבע החליפין המקובל, הרי את הסיגריות קנו בזהב. הדברים האלה היו מיועדים לבכירים שבמחנה. (נחמיאס, 1991: 128)

אני הסתפקתי בכך שהבאתי לעיתים דברים פעוטים. מסחר לא עניין אותי ואף פעם לא למדתי איך לעשות זאת ממש; מה שעניין אותי היה לעזור כאשר יכולתי לבנות בבלוק 27. יום אחד

אני זוכרת שהבאתי להן כיכר לחם שלמה, פעמים אחרות – סבון כדי שיוכלו להתרחץ, ופעם אחרת ביקשו ממני סוכר בשביל מישהי מקסטוריה [עיר ליד סלונקי] שהייתה חולה מאוד עם חום גבוה. אני זוכרת שהעברתי לה סוכר ואספירינים להורדת החום. העברתי גם דברים אחרים, כל מה שביקשו. (נחמיאס, 1991: 129)

... אבל הצלחנו ל'ארגן', בטח. קודם כל לעשות טובה גם לאחרות. אבל אחרים היו עושים מזה ביזנס. היו לוקחים להם את הלחם. [אני חשבת ש] אם אני אקח את פרוסת הלחם שיש למישהו לאכול מה יישאר לו. כל אחד מבין אחרת. ושמה הייתה לנו הזדמנות לארגן כמה סוכריות או כמה זיתים, היינו מחפשים איך להסתיר ולהביא לאחותי, לחברה, איזה סוכריות, איזה סיכת ביטחון למשל, איזו חזייה להביא להם. בגד זה היה קשה מאוד, איזו מגבת. אז כבר היו מחכים לנו בערב, והיו באות לבקר כל אלה של הקומנדוס, שלא הייתה להן הזדמנות כמו שלנו. ואני למשל היה לי איזה מכירה שתמיד הייתי מביאה לה משהו, היא כבר הייתה באה לחפש אותי. (פרידה)

בסוף שנת 1944, לקראת סוף המלחמה, העבודה ב'קומנדו קנדה' הלכה והתמעטה, שכן הידלדלו משלוחי היהודים. חלק מהנשים היווניות נשלחו לעבוד בברז'ינקה (בירקנאו) – מחנה השייך לאושוויץ, בעבודה דומה פחות או יותר לזו שב'קנדה'. (נחמיאס, 1991: 145).

בינואר 1945, לאחר חיסולו של מחנה אושוויץ-בירקנאו, צעדו הנשים היווניות כחלק מצעדת המוות לראוונסבריק, ומשם התפצלו בין המחנות השונים. הסיפורים על התקופה שלאחר אושוויץ מלמדים על בלבול ואי-סדר רב בניהול המחנות על ידי הגרמנים ועל מצוקה קיומית קשה של הנשים, אך גם על המשך קיומם של קשרים גם לאחר פירוק מסגרת העבודה המשותפת. אפי היחסים בתקופה זו מתבטא בעיקר בסיוע הדדי להישרדות – בהשגת מזון, ריפוי פצעים, תמיכה והצלה. תמיכה מיוחדת ניתנה בצעדות שאולצו הנשים לצעוד, עם פירוק המחנות.

על הצעדה מאושוויץ לראוונסבריק סיפרה פרידה קובו מהניצולות היווניות:

איזה ערב נתנו לנו שמיכה לכל אחד, חצי לחם ויצאנו לדרך. זה היה קר מאוד. 32 מעלות מתחת לאפס. וצריכים ללכת מהר. אני זוכרת הגענו לאיזה מקום, מצד שמאל זה היה תהום, ומצד ימין – עצים ורוח. והמעבר היה צר מאוד. הרוח תפסה לנו את השמיכות. ועל ידנו כלבים, האס.אסים, ואלה האחרונים צועקים: לרוץ ולרוץ. באמצע הלילה כבר היינו עייפים מאוד, הכניסו אותנו לאיזה אורווה. פחדנו, אולי זה פה הסוף שלנו, ורוצים להרוג אותנו ... ואני זוכרת מהלילה הזה, כמה פעמים היכו אותנו מכות נוראות, צעקו להיכנס בדלת הזאת, היינו על יד הכפרים של הפולנים, והם שמרו שלא נברח, וצעקו עוד שהם צריכים לרכז אותנו. עוד פעם היינו יוצאים. אחר כך התעייפו. אני זוכרת עם דייזי מצאנו איזה אבן גדולה, התכסינו עם השמיכה, החזקנו יד ביד וכך עברנו עד הבוקר. ובבוקר עוד פעם היה צריך להתחיל ללכת. (פרידה)

אריקה קוניו-אמריליו (1999) אף היא מדגישה בסיפורה על המעבר מאושוויץ לראוונסבריק, את הסיוע ההדדי של משפחה וחברות יוניות:

אמא תפסה אותי ביד והובילה אותי לתור לקבלת לחם ושמיכה. שם פגשנו עוד שלוש בנות מיוון. עמדנו בתור עם כל יתר האסירים והצטרפנו לחמישיות ... בסביבות הצהריים יצאנו לדרך. קצין אס. אס. בכיר נתן את הוראותיו. אינני זוכרת מה הוא אמר ולא הבנתי את הכול. מה שאני זוכרת הוא שעלינו ללכת מהר, אחת קרובה לרעותה, כי מי שלא עמדה בקצב ונותרה מאחור נורתה במקום ... אמא שלי אמרה לנו כל העת: לכו, לכו, אל תישארו מאחור, אחת קרובה לשנייה, לא לעצור, לא להסתכל ימינה או שמאלה, רק ישר ... אמא כל הזמן עודדה אותי ללכת וללכת, מהר, ללא הפסקה. פלוריקה בכתה שהרגליים שלה קפאו והיא לא יכולה יותר, אבל אמא בשלה: המשיכו, המשיכו, לא לעצור, לא להישאר מאחור, אלו היו המילים שאמרה, והן חדרו לראשי כמו במכות פטיש ... רק מאוחר בערב בחושך מוחלט עצרנו ליד דיר ענק. נדבקנו זו לזו על מנת להתחמם על הקש ואכלנו את הלחם היבש שקיבלנו בבוקר ... היום השלישי למסע החל. הכול כאב לנו, ובאופן מיוחד כאבו הרגליים. היו לנו יבלות כואבות. אבל מי הסתכל בזה. רק ללכת, ללכת. פלוריקה בכתה מכאבים ומלמלה: לא מוכנה להמשיך, לא יכולה להמשיך, אשב לי כאן למות, לא אכפת לי. בקול רם וכעוס טלטלה אותה אמי בבגדיה ואמרה לה שלא תעז לעצור. אסתרונה ושרה תפסו אותה בידיים ומשכו אותה. מאחור נשמעו כל העת יריות והגופות נערמו משני צידי הכביש (עמ' 101-103).

גם בהגיען לראוונסבריק שמרו הנשים על קשרים ועזרה הדדית.

בראוונסבריק היו לי 14 סבונים, היה לי איזה מעיל עם פרווה שבתוכו החבאתי את הסבונים שכבר ידעתי שלוקחים אותנו [הכוונה לצעדת המוות עם חיסול מחנה אושוויץ] ... בראוונסבריק כולם התרחצו עם סבון שלי. היינו מתרחצים עם שלג וסבון. לי היו גם שלוש טבעות שהצלחתי להביא. מכרתי כל טבעת בשביל חתיכת צנון, והייתי מחלקת לכולם. שאני אוכל ואחרים לא? ... אני חיה בזכות הבנות האלה ... בלה, דייזי. אני הייתי מאוד חלשה מללכת לעשות מסחר, והם היו הולכות לעשות את המסחר בערב. את מבינה? ושאני הייתי חולה, הם היו שומרות עלי, מביאים לי תחתונים נקיים, בגדים, הייתי עם מלא מוגלה כל הזמן, ותודות לבנות האלה ... הם יש להם לב טוב...

כל הזמן היינו עם היווניות, כל הזמן, ואני זוכרת, חילקנו, נתנו לנו לחם, את החצי הראשון של הלחם חילקנו לשש פרוסות, ואת החצי השני שמרתי... (פרידה)

מתוך הקבוצה היוונית חלק מהניצולות הגיעו לישראל, אולם היו שנשארו ביוון, אחרות היגרו לקנדה, צ'ילי, צרפת ולמקומות אחרים. ככלל, נשמר הקשר גם לאחר המלחמה. חלק מהנשים שמרו קשרים מאוד הדוקים בינן לבין עצמן בארץ בעוד עם אחרות ניתק הקשר, אך מידע זו על זו עבר בין חברות הקבוצה, גם לאלה שהיגרו לארצות אחרות.

בביקורים אלה עדכנו הנשים אחת את השנייה אודות גורל חברותיהן. כך נשמרה הרשת, על גבולותיה הנזילים, גם לאחר המלחמה. אולם בעיקר היא נשמרה בזיכרון של הנשים כמקור התמיכה וכעוגן זהותן בימי התופת.

המימד האתני ברשת היוונית

המימד האתני בסיפורי היווניות מופיע בשני הקשרים מרכזיים ומקיפים. ניתן לראות כיצד מימד זה נע על רצף, המסמן מצד אחד מסגרת של שייכות, של קהילה, משפחה, ומסמל עולם ישן על כל היבטיו ומשמעויותיו. בו בזמן הוא מסמן גם את גבולות הזרות, השונות, של היווניות כקבוצה

המתגבשת מתוך סימון גבולות ותיוג, בתוך ההתנהלות היומיומית במחנות. ההתייחסות לאתניות והשימוש בה הוא תמיד נזיל, בעל פירושים שונים בהתייחסויות שונות. בסיפורים של הנשים כמעט תמיד ההתייחסות לאתניות, לקהילה היוונית משולבת בתוך התייחסות אחרת – בתוך התייחסות למשפחה, למעמד או למגדר וכיו"ב. נשים חוו את המימד האתני שבזוהותן בהקשרים שונים ובדרכים שונות. הניתוח בהמשך מבקש להצביע על כך שההשתייכות האתנית וההזדהות עמה היא מצבית ומשתנה. הוא בא להצביע על משרעת רחבה של משמעויות שניתנו לאתניות על ידי הניצולות.

השפה כמסמנת גבולות ושייכות

האופן שבו באה האתניות בכלל והיווניות בפרט לידי ביטוי מיוצג באופן בולט בהתייחסותן לשפה. השפה היא כאן דו-כיוונית. מצד אחד היא משמשת כמקור של חיבור - מהרמה הבסיסית ביותר כמאפשרת תקשורת אנושית בסיסית ויכולת התמצאות, ועד להיותה מסמנת קרבה תרבותית וחום אנושי; ומצד שני היא מהווה מקור של ניכור, זרות והדרה בשל אי-ידיעת השפה הדומיננטית. כך או כך היא מודגמת ככלי בסיסי לכל פרקטיקה חברתית ולקיומה של כל רשת חברתית.

השפה, כאמור שימשה כבסיס לתקשורת ראשונית והתמצאות.

נכנסנו לצריף מספר עשרים ושבע. לצריפים קראו 'בלוק' ולכל בלוק מספר בעל מטרה אחרת. בתוך כל בלוק הייתה 'בלוקובה'. היא הייתה האחראית. גם היא הייתה אסירה כמונו. האס.אס מינו אותה אחראית למשמעת של האסירות האחרות ואחראית לניקיון הבלוק. ל'בלוקובה' שלנו קראו דיזיזי והיא הייתה יוונייה מסלוניקי. לרגע אחד היינו מרוצות שנוכל לדבר איתה יוונית והיא הסבירה לנו מה המצב ובמיוחד מתי נוכל לפגוש את יתר בני המשפחה: הורים, אחים ודודים. (נחמיאס, 1991: 79).

לא רק האסירות החדשות נאחזו בשפה כמקור מידע והתמצאות. גם האסירות הוותיקות היו קשובות לשפה של האסירות החדשות:

מוקדם בבוקר יחד עם הבנות האחרות נלקחנו לבלוק 1. ... ממקום מסוים שמעתי יוונית וספרדית, ומיד ללא מחשבה פניתי לכיוון השפה המוכרת. "בנות, אתן יווניות. מה קורה כאן? שאלתי. "כן, יווניות מסלוניקי... ואנחנו בערך ארבעים. גם את יוונייה? מאיפה? מתי הגעת?" הם התחילו לשאול אותי אחת אחרי השנייה על חדשות מיוון בגעגועים, מכיוון שהן היו כבר שנה שלמה באושוויץ. (נחמיאס, 1991: 123).

בד בבד, היא ייצגה שוליות, ניכור וכאוס. לנשים חסרה שפה להסביר/להבין את פשר תהליך הכליאה וההשפלה שהן עוברות. בזיכרונות הנשים תחושת הזרות ואי-היכולת להבין את המתרחש ולפרש את המציאות החדשה נקשרת בשונות ובהיעדר שפה משותפת, במשמעותה הבסיסית ביותר:

האמת, פתאום ראינו דברים מוזרים. להתפשט לגמרי ערומים. והביאו לנו אחיות, באו שתיים שלוש אחיות ... אם יש לנו בידיים טבעות או עגילים או שרשרת או שעון – הכול לתת. ואנחנו פחדנו ... וברגע שהתפשטנו אנחנו רואות שבאים עם מספרים וכל הדברים האלה כדי לספר אותנו ולעשות לכולנו קרחת, לגזור את השערות עם המכונה ... האחיות היו יהודיות פולניות

וצ'כיות שהיו שמה. אבל אנחנו לא ידענו מה הן. השפה שלהן לא הייתה שפה שלנו. כל שפה שלא שלנו בשבילנו הייתה זרה והיא גויה (עליזה)

...ואז לקחו אותנו למקלחות. סדר שהיה להם זה סדר מופתי. היית מתפשטת – מעילים, שמלות, חזיות, תחתונים, הכול לפי הסדר, ערמות מסודרות... ושורה של קצינים ככה יושבים מסביב לכיסאות וספרים באמצע עם כסא מגלחים את כולן, והם יושבים באמצע וצוחקים. ואנחנו אז לא הבנו מה השפה, את השפה שלהם שהם צוחקים על כל אחת. (איבונה)

השפה משרטטת את גבולות הזרות לא רק ביחס לגרמנית שהייתה שפת המדכא אלא גם ביחס לאסירות האחרות. רבות מהכלואות באושוויץ, אליה הגיעו הנשים לראשונה, היו דוברות פולנית. "היינו יוניות, וסלובקים ופולנים באותו הבאראק... לא היה לנו ממש קשר אִתם. לא ידענו את השפה. אנחנו היינו מיוון... יוניים מדברים בינינו יונית..." (אסתר).

ברוב המקרים השפה היוונית העמידה את הנשים במקום שולי. שליטה בשפות נוספות ובעיקר בגרמנית היוותה למי מהבנות יתרון שתורגם לא אחת לתנאים ויחס טוב יותר בהתנהלות במחנה. בזיכרונותיה של אריקה קוניו-אמריליו (1999) היא מספרת כיצד שליטתה המלאה בגרמנית הצילה את חייה באושוויץ. היא ואמה שובצו ב'מחלקה הפוליטית' במשרדי המחנה כמתורגמניות וכרושמות האסירים היוונים שהגיעו במשלוחים, עם פירוק המחנה היא צעדה לראוונסבריק. גם פרידה קובו, שהחלה דרכה באושוויץ ולימים הגיעה לראוונסבריק מספרת שבסוף 1944, לאחר שפירקו את 'קומנדו קנדה' נעשה מיון מחודש של הנשים, והשפה שיחקה תפקיד מרכזי בגורלה:

הייתה איזה קאפו שהייתה מחלקת לעבודות כל בוקר, וכך התיידדה עם היווניות, עד שידעה לדבר ספניולית כמונו. פולניה. היא הייתה טובה. והלכתי אצלה אמרתי: אני אתן לך הטבעת אבל אני רוצה שתחזירי אותי איפה שכל היווניות שעבדנו ביחד. אז היא הביאה אותי איפה שכוח עבודה, ועמדתי בתור. והפיהרר שאל אותי: "איפה עבדת עד עכשיו?" השבתי לו: "האוסן קומנדו". "את יודעת גרמנית לכתוב?" "כן". "תשבי פה". ועשו לי מבחן. איפה נולדת? בת כמה אני? היה שאלון. היה עלי לכתוב כל מיני מילים שהיה צורך להכירם למשל, פרטי לבוש. ובאמת הצלחתי, והביאו אותי לברז'ינקה, בברז'ינקה היו שני קומנדוס: 'קנדה' וזה השני של 'הפוליטיש' [האסירות הפוליטיות]. הייתי עם 32 בנות נוצריות שהיו בנות של גנרלים פולנים... האבות לא רצו ללכת להילחם ברוסיה, בתור 'שטראפה' לקחו אותם, שלחו את הבנות לאושוויץ. היו מקבלות חבילות, אוכל, בגדים, ואני הייתי איתם. היה לנו חדר עם כל הנוחיות, אוכל שאמרתי לך שהיינו מבשלים. מה היינו עושים כל היום? היינו עושים תה, ומפטטות... (פרידה)

במרוצת הזמן למדו רוב היווניות גרמנית ופולנית, אך השליטה ההתחלתית בשפות נוספות ובעיקר גרמנית, הקנתה למי מהבנות לא רק יתרון בהתנהלות היומיומית במחנה אל מול הסוהרים, אלא גם מעמד בכיר יותר בתוך הקבוצה עצמה.

אתניות כמסמנת גבולות ושייכות

בנוסף לשפה, הזהות האתנית של המרואיינות משרטטת בזיכרונותיהן על פני ממדים שונים, חלקם חופפים וחלקם צולבים.

ההגדרה העצמית של הניצולות כיווניות קשורה להיבט היהודי שבזהותן, אך לא פחות מכך להיבט של היותן אזרחיות וחלק מהעם היווני כולו. במילים אחרות, חברו יחד המימד האזרחי-לאומי והדתי. כך, הדימוי של קהילה מבוססת ומאורגנת היטב, בעלת לכידות וסולידריות רבה, שהיא מקור לזהות והזדהות יהודית מהווה חלק מהזיכרון הקולקטיבי אותן נושאות הניצולות. בה בעת זהו זיכרון הממקם את הקהילה במקום מכובד בחברה היוונית הכללית, וככזה הוא גם מעיד על המימד 'היווני' שבזהותן:

...היינו עם מאוד שקט. לא היה לנו, שמה היהודים לא היו גנבים, לא רוצחים לא גנבים. ואם היה איזה סכסוך במשפחה או משהו בין שותפים, הרבנים של הקהילה היינו מסדרים את זה, כאילו שאנחנו היינו חיים לחד ... עניין של הקהילה. זו הייתה קהילה מאוד מאורגנת, היו לנו הרבה מוסדות. היה לנו בתי יתומים של בנות ושל בנים לחד. בתי אבות, בית משוגעים, מה שצריך בשביל להיות, לעזור לזולת. והיינו משלמים מסים מיוחדים, אנחנו היותר עשירים. היו דורשים מאיתנו. איך ינהלו את כל המוסדות? היה לנו ביקור חולים, היה לנו מתנות לאביונים, זה הכל שמה, פילנתרופיה. אלמנה ויתום לא היו נותנים שיסבלו. צהריים היו נותנים לאכול לילדים, בבתי ספר של הקהילה... (פרידה)

כפי שעולה מציטוט זה, בצד הזהות האתנית מודגש גם המימד המעמדי, אליו שייכת הייתה ניצולה זו.

המלחמה, בראשיתה, מטשטשת את הגבולות בין היהודים היוונים לכלל העם היווני. חוויה זו בולטת בעדות של נשים שבאו ממעמד מבוסס שהיה מקורב בחיי היום יום לקהילה הלא-יהודית. אירועי ראשית המלחמה מזכרים כחוויה מאחדת שכן יהודים ולא יהודים ישבו יחד במקלטים, והיו להם אויבים משותפים. הגבולות המשורטטים מכילים את היהודים כחלק מהיוונים, למול עמים אחרים:

באותו הבית היו גם שכנים יוונים וגם יהודים. והחיים היו מתנהלים בידדות ... היינו מתפללים ביחד במקלטים, היינו יושבים ביחד במקלטים ... אנחנו, ככה חשבנו, שהגרמנים יגיעו דרך בולגריה, שמה הם בנו את הלין מז'ינו (קו מז'ינו), אבל מה, לא חיכינו, עם היוגוסלבים היינו יותר בידדות מהבולגרים. עם הבולגרים זה היה תמיד שנאה. אבל מה, [הגרמנים באו] דרך יוגוסלביה, הקרואטים בגדו, הם נתנו לגרמנים להיכנס בלי להילחם, ושלושה ימים כבר כבשו את יוגוסלביה והגיעו. כל הצבאות התפרקו. וברחו, כל אחד דאג לעצמו חיפש דרך איך לחיות. ברחו, הצבא התפרק ... כולם ברחו. (פרידה)

גם תיאור כישלון היוונים בשדה הקרב נעשה מתוך הזדהות עם היוונים:

והיוונים, לא היה להם אומץ, הם מאוד גיבורים היוונים, הם מאוד גאים וגיבורים, אבל היות שלא ראו אפילו אווירון אחד של האנגלים, האנגלים ברחו יותר מהר, כי אם לא אז יתפסו אותם בשבי, וככה שכולם ברחו ברגל, זרקו את הבגדים של הצבא וחיפשו מאנשי כפר בגדים... (פרידה)

הדגשת הזהות היוונית באה גם בתיאורים של תרומה ושותפות של היהודים היוונים למלחמה:

חיל רגלים היה בסלוניקי, וכל היהודים היו בחיל רגלים. אלה שבאמת לחמו אלה היו היהודים. בין אלבניה לסלוניקי ביוון יש הרים שאין גישה אחרת רק רגלי. היו לוחמים, והגנרל הראשון שנפל זה היה יהודי... והרבה ילדים יהודים חזרו בלי רגליים.

התרומה הייתה גם תרומה של נשים בתפקידיהן המסורתיים במצב של מלחמה:

הקור הקפיא את הרגליים. ואנחנו מה היינו עושים? כל הזמן היינו סורגים גרביים וכפפות, לשלוח לחיילים, ומתנות, אפילו שהיו פצצות, כל הזמן היינו סורגים. היו מחלקים איזה צמר עבה לא עדין, היינו שולחים את זה, כל אחת הייתה צריכה לגמור זוג גרביים כל יום, הכול עבודת יד... (פרידה)

עם התבוסה וכניסת הכוחות הגרמנים לסלוניקי שורטטו גבולות חדשים: "[החיילים] ברחו. וכבר התחילו [להישמע קולות אחרים], איזו מפלגה אנטישמית, שקודם לא הרגשנו אותה יותר מדי..." ויותר מאוחר כשריכזו את היהודים בדרך למחנות: "זה היה משהו מחריד. ובושה ליוונים איך שהתנהגו. מכל המרפסות הם יצאו והם היו מוחאים כפיים... הם היו לועגים. זה כאב לי מאוד" (פרידה).

למרות זאת, הקשר ליוון כחלק מזהותן חוזר ונבנה עם סיום השחרור, למרות הכאב. הקישור מחדש ליוון וליוונים נעשה על ידי הנשים עצמן, אך גם על ידי האחרים.

והחלטנו לחפש איפה האמריקאים... 35 בנות יוניות. כבר התארגנו, תפסנו בדים, עשינו את הסמל של הדגל היווני, תפרנו על השמלות. היינו יוניות... וחשבנו שמי יודע אם היוונים יקבלו אותנו, בגלל זה חששתי לחזור ליוון... בלינבורג היינו, באיזה מחנה, היינו שם עוד יומיים שלושה. אמרו: אתם שייכים איפה שהבלקן, אתם יוניים. אמרו לנו [שאלה נמצאים] בלינבורג, אתם תלכו ברגל. נתנו לנו הוראות והגענו לאיזה קמפ שקראו לו צ'רצ'ינקה. מחפשים איך להיכנס ולהציג את עצמנו, שומעים ספניולית, אנשי צבא שמדברים ספניולית. [הם שאלו] את מי אתם מחפשים? הם יוגוסלבים מסרביה, מבוסניה הרצגובינה, מקרואטיה... פגשנו הרבה מאוד קצינים יהודים וגם חיילים מיוגוסלביה שלחמו נגד הגרמנים והם היו שבויי מלחמה וניצלו. לקחו אותנו תחת חסותם... עד שהביאו אותנו לבלגיה... בא הנספח היווני, חיפש היכן יש יונים... [כדי לעזור להם]. (פרידה)

מטרתנו הייתה לחזור במהירות רבה ככל האפשר ליוון. לא ידענו כיצד לעשות זאת בלי תעודות ובלי כסף. יום אחד פנו לאמא ארבעה קצינים סרבים, שבויי מלחמה, שהכרנו ונעשינו חברים. הם אמרו שהם החליטו לעבור לאזור האמריקאי. לדעתם יהיה קל יותר לחזור למולדתם משם. הם שאלו אם נרצה להתלוות אליהם וכך לחזור ליוון. כמובן שהצטרפנו אליהם. אמצעי תחבורה לא היו, הלכנו ברגל. הכבישים היו מלאים בכל שבטי ישראל, כולם הלכו לאותו כיוון, ויחד עם כולם צעדו גם פליטים גרמנים שברחו מהכיבוש הרוסי. בבל של ממש... ההליכה הייתה איטית. כאשר סוף סוף הגענו הלכנו שיירות למפקדה האמריקאית. למרות הצפיפות וכמות האנשים שהציפה את משרדיהם הם היו מאורגנים יותר. הצהרנו מיד שברצוננו לחזור ליוון מולדתנו. לא היה מקום אחר בו חפצתי להיות, אלא בעיר האהובה עלי. אסתירנה, שרה ופלורה

לא רצו לחזור ליוון. הן איבדו את כל משפחתן, הן איבדו הכול. הן החליטו לעלות לארץ ישראל. הן פגשו פעילי עלייה והלכו איתם. פעילי העלייה שהגיעו מישראל, הקימו מרכז עולים ודאגו להעלות אותם לארץ ישראל, להתחיל חיים חדשים. כאן נפרדו דרכנו. הבטחנו להיות בקשר ולא לשכוח אחת את רעותה. (קוני-אמריליו 1999: 113)

לא אחת הזהות היוונית והיהודית כרוכות זו בזו בסיפורי הנשים, ואינן ניתנות להפרדה. היווניות שלהן היא יווניות מסוימת, יהודית, הכרוכה במנהגים, בשמירת מסורת, בחיים בעיר יוונית יהודית:

היינו מבית מסורתי. שומרים את השבת. אבא [הלך לבית הכנסת] רק בכיפור ובראש השנה. למה? יצא חוק יווני, חוק שקבע שכולם צריכים לפתוח חנויות בשבת. פעם בסלוניקי כל החנויות היו סגורות. הנמל היה סגור, אונייה לא הייתה מתקרבת משום שלא היו פועלים, כולם היו יהודים. רכבות לא היו עובדות בשבת. זו הייתה עיר יהודיה לגמרי ... היה חוק שצריכים לפתוח. אז אבא היה צריך ללכת בשבת לעבודה. בשבת היו שולחים סחורות עם אונייה ... אבל ביום שישי בלילה היה קידוש והיינו אוכלים כולנו ביחד. ועם זאת השבת אבא היה אומר את ההבדלה גם כן. וכל החגים זה היה כשר למהדרין. הבית, אמא הייתה שומרת על כשרות ולא הייתה מערבבת כלים של בשר וחלב. שבת אצלנו לא היינו עושים אש, לא היינו מחממים. היו אמצעים איך לשמור את האוכל של שבת בצהריים חם, והבורקס מהבוקר עם קפה בבוקר חם עם הביצים הקשות מהלילה, חמינדוס, מהערב כבר היו מסדרים שבבוקר היינו אוכלים את זה. אני זוכרת שהיה אסור להחזיק מספריים בשבת ... וכולם ידעו לקרוא בתורה, כולם ידעו טוב מאוד. (פרידה)

ומצד שני החוויה היהודית גם היא אינה מוגדרת במנותק מזהותן היוונית. היבט זה מקבל ביטוי מעניין במיוחד במפגש עם יהודיות אחרות. המחנה היה עבור נשים רבות מפגש ראשון עם נשים יהודיות לא-יווניות. מפגש זה, לפחות בהתחלה, נחוה דרך מושגים אתניים, ומבליט את השונה והמפריד בין הקבוצות היהודיות. כך למשל, סיפרה אחת הניצולות שכאשר החלו לרכז את היוונים לפני הגירוש, השמועות היו שיועברו לפולין "שנמשיך לחיות כולנו ביחד. בפולניה. שם יש יהודים, אשכנזים. אנחנו לא היה לנו קשר עם היהדות הזאת". החלוקות האתניות והאבחנה בין 'הם' ו'אנחנו' הופכות לחלק מהזהות דווקא במפגש זה בין יהודים, ומתחזקות באמצעות סטריאוטיפים של שיוכים אתניים, כפי שיודגם בהמשך.

סטריאוטיפים ומשמעויות תרבותיות

משפטים רבים שחזרו בגרסאות שונות אמרו כי "באופן טבעי עבדתי על יד היווניות שלקחו אותי לעבוד איתן מן הרגע הראשון". הסימון הקבוצתי הנפוץ המתבסס על עולם שקדם למחנות, מקבל רבדים נוספים ו/או אחרים של משמעויות בהווה היומיומית במחנות.

הסלובקיות סומנו כמי שהצליחו לא להיכנס לראוונסבריק אחר צעדת המוות משום שקיימו קשרים מיניים עם הגרמנים:

כל הסלובקיות האלה לא הכניסו אותן לראוונסבריק. גרמני אחד שהיה שומר אותנו, גרמנים לקחו איזה וילה חוץ מהלאגר ... הן היו באיזה בית חופשיות ... הן היו יפות, וכבר התרגלו. לא ראיתי שום דבר. רק היינו רואים עם העיניים איך שהיו מדברים. וידענו, שזה היה מאוד, זה

היה מאוד מאוד ברור הכול זה. בצהריים הן היו מכינות אוכל לאס.אסים אבל צהריים לא היו רואים אותן. לא ראינו שום דבר. ידענו שהן מחפשות.

על היהודיות הפולניות אמרה אחת המרואיינות: "[הן] היו גסות, גסות. ולא ידענו שככה. אנחנו יהודים, איך הן מתנהגות? אנחנו היינו עוזרות אחת את השנייה." (פרידה)

המאבק להישרדות היה מאבק אישי ויומיומי, אך מעדויות הניצולות עולה וחוזר הסיפור על הרשת החברתית התומכת והמסייעת. האוכל, כמו השפה, אלה היו בסיסי הקשר. הם שימשו בראש ובראשונה בסיס להישרדות. אך במאמץ להישרד הם שימשו בו בזמן גם מסימני זהות, בסיס להזדהות ולסולידריות. אלה הם לא דברים טריוויאליים ובמצבים שהיו על סף מחיקת כל מימד אנושי-חברתי.

[בקנדה קומנדו] היה אוכל. היה בא טרנספורט מיוון, מלא, שמה היה אפשר לאכול הכל.. [הכוונה שאפשר היה לאכול במקום, אך לא לקחת עבור האחרות]. היו, הפולניות היו שמחות, שיהיה לנו רוזין, אליוולין, את זה לא היו מכירים בארצות שלהן, לא הצימוקים ולא הזיתים. אוי איזה שמחה זה היה. אחר כך היו באים הטרנספורטים של ההונגרים שהיו מביאים קבנוס ונקניקים. (פרידה).

הניצולות מספרות על חלוקות אתניות המתקיימות ביניהן כתערובת של דימויים המשקפים עמדות תרבותיות מהעולם שהיה, אך גם משמעויות מתהוות בתנאי המחנה.

הצרפתיות [שעבדו ב'קומנדו קנדה'] אהבו מאוד קרמים, בשמים וצבעי איפור. הן היו תמיד מבושמות ומוכנות לפלירטוט. הפולניות לא היו ידועות בניקיון ולכן נקראו 'שמוצניק' כלומר, מלוכלכות בפולנית. הצ'כיות היו דינמיות ופחדנו מעט מהן מכיוון שכמעט כולן היו 'קאפו'. אנחנו, היווניות, נקראנו 'גרקו קלפסי קלפסי' – במילים יווניות אלו, שפירושו "יווניות, גונבות גונבות!!! (ברי נחמיאס, עמ' 131)

באופן מעניין, תיוג הנשים כגונבות התקבל על ידי הנשים היווניות כהגדרה מכבדת ומעריכה בתנאים של המחנה. אותה ניצולה, שהדגישה בתיאורה את הקהילה הסלוניקאית כקהילה שקטה שלא היו בה גנבים, מספרת בגאווה על הגניבות כמה שנחשב בעיניה לראוי להערכה בתנאי המחנה:

.... היווניות אחת יותר פקחית מהשנייה ... קודם כל גנבות הם היו הכי מוצלחות, הגנבות היו היווניות, קלפסי קלפסי, למדו את המילה הזו, קלפסי זה לגנוב. היו קוראים: "גרצ'ינקה, קלפסי קלפסי", זה היה הפירמה. הן היו מאוד פקחיות, והיה להן אומץ, לא היה איכפת להן, אפילו שהיו ... אסתריה קיבלה פעם 25 מלקות ... ולא היו פוחדות משום דבר. הם היו מאוד מוצלחות בשביל לגנוב... (פרידה)

הנכונות לשלם מחיר עבור גניבה המיועדת לעזרה לאחרים עלתה בכמה עדויות. כך למשל, ניצולה שעבדה ב'קומנדו קנדה':

ואני עבדתי שם תקופה ארוכה עד שתפסו אותי בגניבה. ארגנתי, לקחתי איזה כותנת לילה בשביל מישהי שביקשה ממני, ותפסו אותי ... וגירשו אותנו מהקומנדו, היינו כמה בנות, ושמו אותנו ב'האוס קומנדו' ... וכמה שאנחנו סבלנו מהם. (איבונה).

הקשר בין היווניות נמשך גם כשהגיעו לראוונסבריק. בתנאים הקשים של המחנות הגניבות ההדדיות היו מעשה יום יום בין קבוצות ובתוך קבוצות. יחד עם זאת בעדות היווניות הן מציגות את הגניבה כמאפיין אותן כקבוצה:

אז מה היו עושות הפקחיות היווניות? היו, היה להן אומץ לפתוח את החבילות המוכנות, לקלקל אותן ולעשות כאילו שהן שלהן, ויחד עם זה היו נכנסות מתחת לשולחנות של הסלובקיות, גונבות להן את האוכל, אוכלות טוב טוב בעד שלא היו מקבלות את המרק, אז מתחת לשולחנות היו גם עוגות וגם אגסים וגם קונסרבים וגם נקניקים והיו צוחקות אחר כך שהן היו נכנסות. הן היו צוחקות והסלובקיות היו בוכות שגנבו להן את הסחורה ואת האוכל, הקלפסי קלפסי הגרצי'ניקים האלה. (פרידה)

התיאור לעיל מתייחס לתנאים המשופרים יחסית שהיו ב'קומנדו קנדה' באושוויץ, אך הגניבה כמאפיין קבוצתי ואמצעי להישרדות מתואר על ידי אותה ניצולה גם ביחס לראוונסבריק:

... כל הזמן היינו עם היווניות, כל הזמן, ואני זוכרת, חילקנו, נתנו לנו לחם, את החצי עשינו בשש פרוסות, ואת החצי השני שאני אשמור. אני שמתי על הראש שלי, כיסיתי, איך גנבו לי אני לא יודעת? ... לא היה מים להתרחץ. לא היה שום דבר. אני זוכרת היו בראוונסבריק הרבה צרפתיות, לא יהודיות. ויש לי את החברה הזאת מצ'ילה, מאוד פקחית. אמרתי שכל היווניות היה להן משהו איזה חוש כזה, הן מאוד פקחיות. איך שיום אחד נכנסו לראות מה זה הבאראקים של הצרפתיות, היו כולן רזות, כאלה שקטות. הן היו פוליטיות. אז נכנסו והיו מחלקים להן אוכל. מה עשתה דיזי הזאת? מהר מהר, איך היא לקחה מהידיים של הצרפתייה. ואני עומדת על ידה: פרידה תשתי! והיא עוד בורחת! אז הן שמו לב לזאת שבורחת והלכו לחפש אותה, בינתיים אני שתיתי את המים, זה היה מים עם חתיכות של תרד. מלא, מלא חול, אבל את המים האלה ששתיתי החמים, נתן לי כוח. היינו בלי לאכול. ככה היינו שבעה שבועות בראוונסבריק. (פרידה)

חשוב לציין כי למרות הדגש הרב של המוצא האתני כבונה רשתות חברתיות, הרשתות החברתיות היו נזילות ופתוחות. היו הרבה קשרי חברות ועזרה הדדית שחצו גבולות אתניים.

לי למשל היה גם איזה מאהב פולני. זאת אומרת מרחוק, כוכבצ'יק. כל פעם היה מביא לי את הסחורה ומתחת לסחורה היה מכניס לי לחם לבן, קצת נקניק ואנחנו היינו מתחלקות בינינו, לא הייתי אוכלת לבד. היה מביא לי מים מינרליים, מי ידע מה זה מים מינרליים? ... דיברנו פולנית. אני דיברתי. ואז היו לי גם חברות פולניות, מכל יהודיות ועד היום יש לי. היום יש לי את סבינה, איתה דיברתי פולנית. והונגריות גם היו איתנו. (איבונה)

באותו אחר הצהריים, כשחזרתי מבלוק קרנטינה מספר 27 חיכתה לי 'שטובובה' (היא הייתה העוזרת של ה'בלוקובה' במטבח) בזמן חלוקת האוכל אחר הצהריים כשהיא מחייכת. (...) ה'שטובובה' היא הייתה יהודיה פולניה שחיבבה אותי מאוד ורצתה שנהיה חברות. היא שאלה אותי איזה שפות אני מדברת כדי שנוכל לשוחח ולהבין זו את זו. אמרתי לה שאיני דוברת גרמנית וגם איני דוברת פולנית. אני יונוייה, אמרתי, ולבסוף ניסיתי גם להגיד משהו בעברית – כל מה שידעתי מלימודי בבית הספר היהודי היסודי. זה הצליח, הקשר נוצר. היא ידעה קצת עברית ואפילו הבחנתי שהייתה דתית. ללא בוש, למרות שלא הייתי דתית, ניסיתי להפגין בקיאות וידע בכל הקשור ליהדות, שהיה כפי שהבחנתי חשוב לה מאוד. אפילו שרתי לה שירי חג שזכרתי מילדות. התוצאות היו מצוינות. למרות שגרונני כאב מרוב שירה, הייתה שמחתה כה גדולה שמיד רצה למטבח והביאה לי שתי פרוסות לחם גדולות מרוחות במרגרינה וריבה. לא האמנתי למראה עיני. (נחמיאס, 1991: 119-120).

סיכום

מאמר זה ביקש להציג את הפנומנולוגיה של רשת נשים שבסיסה היה מוצאן של הנשים ואשר שימשה מארג תמיכה הדדי של אסירות יהודיות. רשת זו נוצרה באושוויץ אולם המשיכה להתקיים גם בראוונסבריק, לשם הועברו נשים בצעדת המוות, וגם לאחר המלחמה. אחד מבסיסי השליטה והדיכוי המרכזיים של מחנה הריכוז, כמוסד טוטאלי, היה הבידוד והאטומיזציה של האסירים אשר נאלצו להיאבק כאינדיבידואלים על הישרדותם. במצב של מחסור קיצוני וסף קיום, כפי שחוו אותן האסירות, לאטומיזציה זו יש פוטנציאל עצום של התעלמות מסבל האחרים, של קיום על חשבון האחרים, של 'כל דאלים גבר'. אולם בזיכרונותיהן של הנשים, נוסף לקושי הבלתי נתפס שהן מתארות, הרי שבהסברים שהן מבקשות לתת לעצמן ולסובבים אותן כיצד שרדו את התופת הזו, הן מעמידות במרכז את הגורם האנושי-החברתי. כך הן מספרות, כי קשרים חברתיים ועזרה הדדית לא רק שלא נעלמו, אלא הן מייחסות להם את סיבת הישרדותן. מעדויות הנשים אנו למדות שלמרות מחיקת כל זהות אישית וחברתית שנעשתה במכוון על ידי השלטון הנאצי, חלוקות חברתיות קודמות – כמו אתניות – המשיכו להתקיים, ואלמנטים של הסדר החברתי לפני המלחמה חלחלו לעולם המחנה. בזיכרונותיהן של הנשים היווניות המוצא אתני שימש בסיס להיווצרות רשת תמיכה ובסיס לסולידריות חברתית. הזוהות האתנית משמשת לשרטוט גבולות של קבוצה, גם אם גבולותיה נזילים ומשתנים. היא משמשת בסיס לזיהוי ולהזדהות ותוך כדי חיי מחנה משעתקת משמעויות של העולם שקדם לימי המחנה, אך גם מעניקה לו משמעויות חדשות.

ביבליוגרפיה

אגמבן, ג'ורג'יות 2003. 'הומו סאקר – הכח הריבוני והחיים החשופים' (תרגום מאיטלקית נמרוד אביעד ומוניקה פלדג), בתוך שי לביא (עורך) *טכנולוגיות של צדק: משפט, מדע וחברה* תל-אביב: רמות, אוניברסיטת-תל-אביב, עמ' 395-434.

בובר-נוימן, מרגרט, 1996. *מילנה, תל אביב, הוצאת עם עובד.*

בן, יוסף, 1985. *יהודי יוון בשואה ובהתנגדות 1941-1944*. ת"א: המכון לחקר יהדות סלוניקי.

הרצוג, חנה, 1986. *עדתיות פוליטית: דימוי מול מציאות*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- מולכו, מיכאל ויוסף, נחמה, 1965. *שואת יהודי יוון 1941-1944*. ירושלים: יד ושם.
- נחמיאס, ברי, 1991. *הזעקה למחר*. תל אביב: המכון לחקר יהדות סלוניקי.
- קוניו-אמריליו, אריקה מרים, 1999. *סיפורה של אריקה - ניצולה מסלוניקי*, תל אביב: הוצאת עקד.
- Baumel, Judith Tydor, 1999. 'Women's Agency and Survival Strategies during the Holocaust.' *Women's Studies International Forum* 22:329-347.
- Baumel Tydor, Judith, 1995. 'Social Interaction among Jewish Women in Crisis during the Holocaust.' *Gender and History* 7:64-84.
- Bowman, Steven (Ed.), 2002. *The Holocaust in Salonika: Eyewitness Accounts*, Bloch Publishing Company.
- Buber Agassi, Judith, 2001. *Ravensbrück*. Unpublished documentation.
- Davidson, Shamai, 1984. 'Mutual Human Relations and their Meaning among Prisoners of Nazi Concentration Camps.' Pp. 435-451 in: *Nazi Concentration Camps*, edited by Israel Gutmann and Rachel Manber. Jerusalem.
- Dublon-Knebel, Irit (Ed.). in preparation. *A Holocaust Crossroads: Jewish Women in Ravensbrück*.
- Eschebach, Insa, 2001. 'Engendered Oblivion: Commemorating Jewish Inmates at the Ravensbrück Memorial 1945-1995.' *Gender, Place and Memory in the Modern Jewish Experience. International Conference January 2-4, 2001*.
- Kiederzynska, Wanda, *Ravensbrueck. Kobiety obóz koncentracyjny*. Warszawa 1961.
- Morrison, Jack, 2000. *Ravensbrück: Everyday Life in a Women's Concentration Camp*, Markus Wiener Publishers.
- Rosas, Rocio Enriques. 2001. 'Social Networks and Urban Poverty.' *Development and Society*, 30.
- Saidel, Rochelle G., 2004. *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Tillion, Germaine, 1947. *Ravensbrueck*: Anchor/Doubleday.

[1] המאמר מבוסס על גרסה קודמת, מצומצמת:

H. Herzog and A. Effrat. 2005. "'Wir Griechinnen wurden *klepsi klepsi* genannt' Jüdisch-grechische Frauen im Konzentrationslager Ravensbrück." In G. Bock (Hg.) (ed.) *Genozid und Geschlecht: Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem*, Frankfurt, New York: Campus Verlag. pp. 85-102 (in German.).